

TANITMALAR

James Russell HAMILTON: *Le Conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure*, Mission Paul Pelliot, Documents conservés a la Bibliothèque Nationale III, Manuscrits ouïgours de Touen-Houang. Editions Klincksieck, Paris 1971. 204 s. (163-204. sayfalar tıpkıbasım) 4°.

Fransız Bilim Araştırmaları Ulusal Merkezi'nin (Centre National de la Recherche Scientifique) yardımıyla yayımlanan ve Académie des Inscriptions et Belles-Lettres'in Bütçe Ödülü'nü (Prix du Budget) kazanmış olan bu yapıt modern baskıcılığın görkemli örneklerinden biridir. Yapıtın baskısına verilen bu önem onu yayımlayanların, yayımlanmasına yardımcı olanların ve bu yapıta ödül verenlerin Hamilton'un çalışmasının değerini pek iyi anladıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Eski Uygurca üzerine yapılmış bir çalışmanın Fransa'da böyle değer kazanmış olması kültürümüz adına sevinilecek bir olaydır.

Les Ouïghours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois (Paris 1955) başlıklı önemli yapıtı, Eski Uygur tarihi ve Eski Uygurca üzerine makaleleri ile tanınan Hamilton, Pelliot koleksiyonunda Uygurca yazmaların yayımına daha önce de üzerinde çalışılmış bir yazma ile (Manuscrit Pelliot Chinois 3509) başlamıştır. 1914'te Cl. Huart'ın ve P. Pelliot'nun ayrı ayrı yayınladıkları bu yazma biri iyi, öteki kötü düşünceli iki prens kardeşin (Kal-yānamkara ile Pāpamkara) öyküsünü anlatan bir budhist metnini kapsamaktadır. Pelliot yayımını H. N. Orkun Türkçeye çevirmişti (TDK İstanbul 1940). Hamilton, bu eski yayınlardan ve bunlar üzerine yapılmış eleştirilerden başka bu öykünün Çince ve Tibetçesinden, ayrıca W. Bang ve A. v. Gabain'in özel notlarından da yararlanmıştı. British Museum'da bulunduğu başka bir yazma sayfasının da bu öyküye ait olduğunu belirleyerek yayınlamıştır (Fragment A).

Metin, çevriharf (translittération), çevriyazı (transcription) ve Fransızca çevirisi ile birlikte verilmiştir. Çevriharf ile çevriyazıyı karşılaştırdığımızda, yazarın Eski Uygurcanın yazılışı ile gerçek söylenişi arasında kimi yerlerde önemli ayrıklar bulunduğu düşüncesinde olduğunu görmekteyiz. Örneğin 'YKY, YYTY, 'YLYK çevriharfli sözcükler çevriyazıda *ekki, yetti, ellig* olarak gösterilmiştir. Bunlardan birincisi *i* ile *e*'yi titizlikle ayıran krahmi yazısında (TT VIII) *iki* olarak yazıldığına göre, (değişik lehçelerdeki şekiller Ana Türkçe **ekki* şeklini kabule zorlansa bile) Eski Uyg. da *e* (kapalı e) ile olamaz.

İkinci ve üçüncü örnekler için de brahmi yazısında *tt*, *ll* yazılışları beklenirdi, oysa bunları brahmi yazısında *yte*, *elig* olarak bulmaktayız. Üstelik Uygur yazısı da ardarda iki *l* yazmaktan kaçınmaz: *yolluγ*, *kongüllüg*, *qolluγ*, *alluγ* v. b. söcükler her zaman iki *l* ile yazılmıştır. Bu yüzden ben *elig* 'hükümdar' ve *uluγ* 'ulu' (<*ellig*, *ulluγ*) sözcüklerinde gerçekten bir tekleşme (Dege-mination) olduğu kamınsındayım.

57-92. sayfalar birçok yeni açıklama ve etimoloji önerileri ile dolu olan değerli notları kapsamaktadır. Bunlar ancak üzerlerinde gerekli tartışmalar yapıldıktan sonra kabul veya reddedilecek yeni görüşler getirmektedir. Burada bir örnek üzerinde duralım: s. 96, A. 6'daki notta yazar *amti* 'şimdi' sözcüğünün İrancadan geldiğini söylemekte, bu sözcüğü Sogutça **mti* (oku *āmate*) 'hazır' (=Yeni Farsça *āmāde*) ile birleştirmektedir. Başka lehçelerdeki *hazır* > *şimdi* anlam kaymasına da değinmiştir. Bu görüşe karşılıklarını söyleyebiliriz: 1) Lehçelerdeki *imdi*, *indi*, *şimdi* şekilleri Eski Uyg. *amti* (belki ara vokalle: *ēmti*; çoğu zaman **MTY* olarak yazılmış olması buna işaret olabilir) ile ilgili olmalıdır; İranca *ā*'nın öteki Türk lehçelerinde *i* olması nasıl açıklanabilir? 2) Tuvince *am* 'şimdi, şu anda' (Tıva-Orus slovar', Moskva 1968, s. 56) sözcüğünde *amti*'nin kökünü görebiliriz. 3) Eski Uyg. *apam* 'şimdi' sözcüğünün *ap am* olarak bölünebileceği ileri sürülmüştür (bkz. M. Räsänen: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969, s. 18). Bir zarf yapma eki olan *+ti* da Eski Uygurcada işlek bir ek sayılabilir (bkz. A. v. Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1950, § 422). Bu durumda Hamilton'un İranca'ya dayanarak yaptığı açıklamayı kuşkuyla karşılamak gerekir.

97-138. sayfalarda verilen çevriyazı dizininde her sözcüğün yazılışı (çevriharf), anlamı, kısaca etimolojisi verildiği gibi; o sözcük üstüne önceden yazılmış yazılar da gösterilmefitedir. 139-143. sayfalar çevriharf dizinini, 145-150. sayfalar ekler dizinini, 151-159. sayfalar kaynakça ve kısaltmaları kapsamaktadır. 161-204. sayfalarda yer alan tıpkıbasım kitabın özenli baskısına uygun olarak pek güzel düzenlenmiştir. Tıpkıbasımdan yararlanarak kimi yerlerde değişik okuyuşlarla Hamilton'dan ayrılmaktayım. Kimi yerlerde de okuyuşunu kabul etmekle birlikte anlamın daha başka olduğunu düşünmekteyim. Dileğim bunları aşağıda kısaca sıralamakla bu büyük esere katkıda bulunmaktır.

II,1 *bulup* → *bolup* 'olup'. Bence I, 7'de geçen *tinly-larıγ* yanlışlıkla *tinly-lar* yerine yazılmıştır (krş. II, 3 *ümäri tinly-lar*). Buna göre I, 6'da geçen *tarıγ* *tarıyu* I, 3'te başlayan tümcenin sonuna aittir. Ben, şöyle çevirmeyi öneriyoy-

rum: "... pek çok canlı öldürür ekincilik ederek. Başka insanlar kuş avcısı, geyik avcısı, balıkçı, ağcı, torcu, tuzakçı olup kötü eylemler kılar".

II, 4 *bertätip* → *batatu* 'bir tür pamuklu kumaş'. Bu sözcüğü Huart *b(i)r-tantp* olarak okumuş ve 'mécontenter' olarak çevirmişti. Bunu kabul etmeyen Pelliot ise *butat(i) p* okumuş ve *but* sözcüğünden türemiş bir fiil sayarak 'ramifier' diye çevirmiştir. Hamilton *bertätip* okuyuşuyla bunu *böz bertät-* şeklinde bir deyim olarak kabul etmekte ve 'serrer la trame de la toile en la frappant, rendre dur en frappant, fouler, rendre dense ou serré en frappant' (bkz. s. 60 ve 112) olarak çevirmektedir. Benim *batatu* olarak okuyuşum ise (bu okuyuş tamamiyle mümkündür) şu verilere dayanmaktadır: 1) G. R. Rachmati, Zur Heilkunde der Uiguren II (SBAW 1932) Nr. 2/2 (s. 414) *batatu* 'gesponnene Baumwolle' (bkz. aynı eser s. 436'daki not), 2) J. Klaproth, Über die Sprache und Schrift der Uiguren (Paris 1820) s. 14 *bidadao* ve L. Ligeti, Un vocabulaire sino-ouigour des Ming AOH 19, 1966, s. 141 *bitatu* 'grain de coton'. Aynı sayfada 31 no.lu notunda Ligeti, Uygurca-Çince sözlüğün bazı yazmalarında geçen *bitatau* yazılışını yanlış saymaktadır. Ancak bu sözcüğün nereden geldiğini kesinlikle bilmediğimizden bu yazılışa da önem vermek gerekir. Ligeti bu notunda beş dilden karşılıklar veren *Wou-t'i* sözlüğünden de yararlanmış ve Mongolca *mindasu* 'espèce de filoselle ou de coton' sözcüğünü göstermiştir (*Kowalewski* III 2021). Bu Mongolca sözcük *Divānū lugatī't-türk* I, 491'deki *mindatu* 'ipek elbise' ile ilgili olabilir. (bkz. Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972; s. 768). Tü. *mindatu* ve Mo. *mindasu* sözcüklerinin söz konusu olan *batatu* ~ *bitatu* ile ilgili olup olmadıkları sorusunu şimdilik yanıtlayamıyoruz.

VI, 8 Burada Hamilton'un Sogut yazısındaki 2 işareti olarak okuduğu işaretin düzeltilmeden ya da karalanmadan bırakılmış bir yazı yanhışı olduğu kamınsındayım.

VIII, 4 *köngülüg* → *köngülün* 'gönlüne göre, gönlüne' (+ °n instrumental).

XVII, 5 *susup* → *süsüp* 'çarpıp, toslayıp, süsüp' (Hamilton *sus-* 'faire eau, puiser').

XVIII, 1-2 *egrıkşälür-äyür soquşur* → *egräkş(ä)lür ursuquşur* "(su) dalgalanır, (gemi) parçalanır", (*ursuquş-* için bkz. *Divānū'l-lügāt ursuq-* 'döğüşte yenilmek'; *egräkşäl-* < *egräkläş-* (metatez), *Divānū'l-lügāt ergäklän-* 'dalgalanmak' (Atalay'ın c. I, s. 316'daki notuna bkz.), *egrim*, *egrimlän-* 'girdap, girdaplanmak', *egräk* Tarama Sözlüğü 1401'de öteki anlamlarının yanında 'girdap'.

XIX, 6 *uta* → *ınça* 'böyle'. Bence Pelliot'nun okuyuşu doğrudur. Burada yalnızca kötü bir yazılış söz konusudur. (Hamilton'un *uta* ile aynı anlamda saydığı *utta* için aşağıya bkz.).

XVIII, 2 *tngrî tobınar* → *tngrî tu pirär* 'gök rüzgârları" (Dîvânü'l-lügât *tüpir-* 'rüzgâr eserek toprağı savurtmak').

XXX, 3 *ädgü yavlaq bulsar birlä bulalım* → *ädgü yavlaq bolsar birlä bolalım* "iyi de olsak, kötü de olsak (= başımıza iyilik de gelse kötülük de gelse) birlikte olalım".

LVII, 3 devamı: *män özüm utta sansız yer körü yorımış kârgäk*. Okuyuşu kabul ediyorum, Hamilton'un çevirisi şöyledir: "Quant à ma propre personne, c'est en pure perte que j'ai dû voir et parcourir des terres innombrables." Hamilton *utta*'yı 'perdition, hélas!' olarak anlamakta ve Yenisey yazıtlarında geçen *yuta* ile karşılaştırmaktadır. Ben bu tümceyi büsbütün başka anlamaktayım: Kardeşi *iyi düşünceli tegin*'in *cintâmanı* mücevherini bulduktan sonra geri, babasının yanına dönmek istemesi üzerine *kötü düşünceli tegin* şöyle düşünüyor: "Anam, babam eskidenberi beni sevmezlerdi, ağabeyim tegini severlerdi, şimdi bu mücevher ile gidince ağabeyim göklere yükselecek (= çok takdir edilecek), *ben kendim ise köpekten daha itibarsız, yere bakarak* (= utanç içinde) *yaşamak zorunda kalacağım*". Buradaki sözler üzerine birkaç not: *it* 'köpek', *it* (Dîvânü'l-lügât'ta *itıy*, *itqa*, *itlıy* sözcüğün kalın sıradan olduğunu göstermektedir). *sansız* 'itibarsız, şerefsiz', bkz. Drevnetjurkskiy slovar' *san* III 'počet, uvajenie'. DTS *san* II 'bedro' = 'kalça' Atabetü'l-Hağâyık 276'dan alınmıştır. R. R. Arat nedense orada *san*'ı vücut olarak karşılamış, bu da DTS'e girerken Doğu Türkçesindeki *san* 'kalça' ile aynı sayılarak bu anlamda verilmiştir (Doğu Türkçesi *san* 'kalça' için bkz. N. A. Baskakov - V. M. Nasilov, Uygursko-russkiy slovar', (Moskva 1939) s. 131; G. Jarring, Wörterverzeichnis zu G. Raquettes Ausgabe von Täji bilä Zohra, (Lund 1967) s. 49 ve dev.; E. N. Nadjip, Uygursko-russkiy slovar', (Moskva 1968) s. 501b. Oysa Atabetü'l-hağâyık 276'da "karısı başkası ile yatarak kocasının şerefini, itibarını verir, elden çıkarır" denilmektedir. Yani burada söz konusu olan Türkiye Türkçesinde de bulunan *san* 'şöhret, iyi ad' sözcüğüdür. Eski Osmanlıca için bkz. Tarama Sözlüğü 3293 *san* (I, 3), 3304 *sanlu*. Buna göre *utta sansız* "köpekten daha şerefsiz". Eski Uygurcada ve Karahanlı Türkçesinde sıfatların üstünlük derecesini gösteren kuruluşlarda ablatif ekinden çok lokatif eki kullanılmaktaydı. Birkaç örnek: A. v. Gabain, Alttürkische Grammatik (2. baskı, Leipzig 1950) § 318 *muntada artuq* "bundan daha çok", § 409 *özümtä yeglär* "benden daha iyi olanlar", § 412 *yaruqta yaruq* "ışıklıdan daha ışıklı,

en parlak”, Dīvānū’l-lūgāt III, 144 *bu at anda yeg* “bu at ondan daha iyi (dir)”; C. Brockelmann, Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens (Leiden 1954) § 215c *yavuzda yavuz* “kötüden daha kötü, en kötü”, *qilda inçkä* “kıldan ince”. ‘Utanç’ ve ‘rezil olma’ bildiren *yer kör-* için Türkiye Türkçesinden *yer* ile kurulmuş şu deyimler gösterilebilir: *yüzü yere gelmek* ‘bir başkasının davranışından onun hesabına utanç duymak’, *yerin dibine batmak* ‘çok utanmak’, *yere bakmak* ‘utancından dolayı karşısındakine bakamayarak yere bakmak’, *yerlere geçmek* ‘pek çok utanmak’, *yerde kalmak* ‘saygı görmemek yüzüne bakılmamak’, *yerlerde sürünmek* ‘pek perişan ve karmakarışık bir durumda bulunmak’. Kırgızcada ise (K. K. Yudahin Kırgızça-Orusça sözdük, Moskva 1965, s. 250) Eski Uygurca deyimim tam karşılığını bulmaktayız: *cer qarap* ‘utanç ya da korku yüzünden başını aşağı indirmek’, *cer qarar-* ‘rezil etmek’, *tigi kişi ayıptuwday cer qaradı* “şu adam utançlı birisi gibi yüzünü yere eğdi”, (*qara-* ‘bakmak, görmek’ < Mongolca).

LXX, 1. *atızu* → *ätizü* ‘çalgi çalarak’. Hamilton’un *atız-* fiilini *at-* ‘fırlatmak’tan açıklaması bence kabul edilemez. İnsadi sūtra 988’de geçen *ätizgü* şekli sözcüğün ön sıradan olduğunu kesinlikle göstermektedir. (bkz. S. Tezcan, Das uigurische Insadi-Sūtra, Berliner Turfantexte III, Berlin 1974, Anm. 988). Bugün Doğu Türkçesinde de bu sözcüğü ön sıradan vokallerle buluyoruz: G. Jarring, Wörterverzeichnis zu G. Raquettes Ausgabe von Täji bilä Zohra (Lund 1967), s. 31 *yetgüz-* ‘klingen lassen’. Ayrıca Hamilton’un aynı sözcükle ilgili olarak verdiği (s. 89), Eski Türk Şiiri’nde (Ankara 1965) R. R. Arat’ın *qolutu* okumuş olduğu, Hamilton’un ise *qolnutay* okumağa çalıştığı sözcük gerçekte *qulutu* olup ‘onun kulu’ anlamındadır (bkz. Das uigurische Insadi-Sūtra, Anm. 758).

LXXX, 4 ve 6 *tartγ-i, qonmayı* → *tartγ(a)y, qonmay(a)y*. Önerdiğim okuyuşların yazmanın özelliklerine uygun olduğunu sanmaktayım, bu okuyuşlar kabul edilirse pek tuhaf bir lehçe karışıklığının varlığını söz konusu etmemize gerek kalmıyor.

Fragment A, 2 *közüngüz ança ang (äng) bolzun* → *közüngüz änüç(l)änük bolzun* “gözünüz perdelenmiş (= katarakt inmiş olarak) kalsın”. Dīvānū’l-lūgāt *änüç* ‘göze inen perde’, *änüçlän-* ‘göz perdelenmek’. Uygur yazısında *l* harfinin çengelinin unutulması oldukça sık görülen bir olaydır. *änüç* > *änüç* gelişimi üzerinde şimdilik fazla bir şey söylenemiyor, ancak krş. Tuvince *änçäk* ‘keçeden yapılmış örtü’ (Tıva-Orus slovar’, Moskva 1968). s. 614.

SEMİH TEZCAN